

Левицька Н.М. (Київ)

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ-ГУМАНІТАРІЇВ У ВУЗАХ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТ.: ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ.

На основі першоджерел у статті розглянуто принципи і методи підбору та підготовки кадрів гуманітарного профілю у вищих навчальних закладах України на зламі ХІХ – ХХ століть. Розкривається їх роль у пробудженні національної свідомості студентської молоді.

Кожна історична епоха напрацьовує власний досвід розв'язання освітніх проблем, які завжди відносились до розряду фундаментальних в будь-якому суспільстві. Вивчення, аналіз і використання цього досвіду – актуальне завдання історичної науки і педагогічної практики.

У дореволюційній Росії, під протекторатом якої перебувала й Україна, було дуже мало суто наукових закладів, не пов'язаних з навчальним процесом. Основною науковою базою була Академія наук. Тому не лише в підготовці науково-педагогічних кадрів, а й у розвитку науки дуже важливу роль відігравали університети. В цей час у Наддніпрянській Україні діяло три університети: Харківський (1805), Київський (1834) та Новоросійський (1865).

У другій половині ХІХ ст. університети України, здебільшого, самі забезпечували себе викладачами. Так, у 1880 р. на юридичному факультеті Київського університету з 12 викладачів 11 були його випускниками, на фізико-математичному факультеті Харківського університету з 14 викладачів 9 були його вихованцями. Професорсько-викладацький склад дуже часто змінювався через перехід з одного вузу до іншого. Частина вакансій обіймали свої ж випускники, які пройшли стажування за кордоном, або в інших російських університетах.

Кількість професорсько-викладацького складу регламентувалась університетським Статутом. Так, за штатом в Одеському університеті мало бути 29 ординарних і 13 екстраординарних професорів, 16 доцентів, 4

лектори іноземних мов. Нештатними вважались приват-доценти, праця яких оплачувалась з університетських коштів. Ними могли бути доктори наук, магістри і кандидати наук – кращі з випускників, які захистили на засіданні факультету письмову роботу. Разом з тим, до кінця століття штат в Одеському університеті не був укомплектованим: у 1875/76 н.р. він становив 66%, 1883/84 – 63%, 1895/96 – 85% статутної норми. [7,10].

На зламі століть, кількість науково-педагогічних кадрів, працюючих у вузах України, складала близько тисячі осіб. Так, у Харківському університеті працювало 341 викладачів; Київському – 171, Одеському – 143, Ніжинському історико-педагогічному інституті – 49 викладачів.

Нечисленний прошарок науково-педагогічної інтелігенції виконував соціальне замовлення з підготовки кадрів для різних галузей промисловості, сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, а також займався науковими дослідженнями. В чиновницькій ієрархії професор значився статським радником (V-й клас за «Табелью о рангах»), ректор – дійсним радником (IV-й клас). Фахівці даної категорії, зазвичай, мали дворянське походження. У Київському університеті вони переважали вихідців з чиновників і духовенства, у Харківському – це спостерігалось протягом всього століття. Викладачів з непривілейованих станів були одиниці.

У Російській імперії кінця XIX ст. освітній ценз був одним із основних факторів при визначенні чинів на громадянській службі. Він вважався необхідним для вступу на державну службу. Викладачі вузів користувалися чітко визначеними службовими правами, які залежали від наукових ступенів. Вони встановлювалися не тільки з метою регламентації службової діяльності, а й з тим, щоб стимулювати освічених людей до наукових пошуків та чиновницької діяльності.

Питання про статус освіченої людини обговорювалось і в наукових колах, і на рівні державних структур. У 1901 р. в окремій записці Міністерства народної освіти (МНО) до Ради Київського університету

вказувалось на те, що надання службових прав тим, хто закінчив університетський курс, може гарантувати державі більший відсоток чиновників з вищою освітою, а отже зростання в суспільному середовищі освічених елементів. [6,86].

Статус викладачів і випускників різних навчальних закладів другої половини ХІХ ст. був диференційованим. В галузі вищої освіти ширшими правами користувалися університети. Обмеження прав Ніжинського історико-педагогічного інституту ім. князя Безбородька стало однією з причин його реорганізації. Згідно рішення Державної Ради від 20 листопада 1874 р. інститут почав користуватися всіма правами, що були надані Університетам в ст. 125-135 загального Статуту Університетів. [10,602].

Викладачами гуманітарних факультетів були вчені, які внесли значний вклад у розвиток вітчизняної науки. Одні з них були досить відомими, а інші більш радикальні, які зазнавали утисків з боку царського самодержавства – менш відомими.

Так, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира працювала плеяда видатних істориків, які представляли Київську школу: М.П. Дашкевич, М.В. Довнар-Запольський та інші. Значний внесок в розвиток історії стародавнього світу та археології зробили Ф.Г. Міщенко, О.О. Котляревський і викладачі-науковці Ю.А. Кулаковський, А.І. Покровський, Г.Г. Павлуцький, В.Е. Данилевич та інші. Особливий внесок в розвиток історичної вітчизняної гуманітарної науки зробив І.В. Лучицький, який написав багато праць, присвячених історії України.

Разом з тим, для ліберально налаштованих викладачів створювалися несприятливі умови для роботи. В часи реакції 80-х років професорів призначали тільки з огляду на політичну благонадійність. Кадровий потенціал вузів уряд намагався поповнювати прихильниками законності і порядку. В цій ситуації особливо складно було працювати історикам. Їм

Міністерство ставило вимогу обов'язкового впровадження ідеології російського монархізму. За вимогами інструкції викладачі мали подати на засіданні факультету програму свого предмету з пояснювальною запискою і списком рекомендованої літератури. Зі змісту курсів вилучались матеріали протидержавного й атеїстичного спрямування. Порушення цих інструкцій призводило до втрати службових посад.

Маловідомими, але досить прогресивними були викладачі М.М. Клячин, М.М. Любич, В.К. Піскорський, Е.В. Тарле, Д.М. Петрушевський, П.М. Ардашев, Т.Д. Флоринський, А.М. Ясинський.

Особливу роль в історії філософської думки в Київському університеті відіграли проф. О.М. Гіляров та філософ, логік і психолог Г.І. Челпанов.

Філологічні науки представляли такі вчені як О.І. Соболевський, П.В. Владимиров, А.М. Лобода, А.І. Сонні та інші.

На юридичному факультеті працювали К.А. Мітюков, В.О. Удінцев, В.Г. Демченко, В.І. Синайський та інші.

Політичну економію в Київському університеті викладали високого фаху викладачі: А.Я. Железнов, Д.І. Піхно, О.Д. Білімович.

Наприкінці XIX – на початку XX століття талановиті, але маловідомі вчені працювали і в інших університетах. Так, в Харківському університеті лекції читали відомий філолог, філософ О.О. Потебня, видатний філолог І.І. Срезневський, а менш відомі і “неугодные” з різних причин і обставин покинули стіни цього вузу, вони перейшли працювати професорми до Новоросійського університету. Згодом А.Н. Деревіцький стає ректором цього університету, потім попечителем Казанського навчального округу; В.В. Лапін перейшов на посаду директора до Курської гімназії; В.С. Іконніков - до Київського, А.І. Александров до Казанського університету.

Тривалий час на історико-філологічному факультеті Харківського університету працював відомий історик Д.І. Багалій, професор Г.Ф. Шульц, відомий лінгвіст, етнограф, улюбленець студентів М.Ф. Сумцов. І до менш відомих, але тих, хто зробив вагомий внесок в розвиток освіти і науки

можна віднести професорів: М.Г. Халанського, Ф.А. Зеленоградського (він віддав цьому вузу понад 45 років життя), Т.І. Буткевич, Л.Ю. Лазаревич-Шепелевич, І.В. Нетушил та інші. Ці професори мали великий досвід і стаж роботи в університеті, викладацьку діяльність більшість з них починали в 70-ті роки ХІХ ст. і продовжували більше 25-30 років. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету Харківського університету представляли такі професори: А.Н. Столнов, Л.М. Загурський, Н.О. Куплеваський, П.П. Мигулін, С.П. Ніконов, М.А. Гредескул та інші [1,40].

У Ніжинському історико-філологічному інституті викладачів з вченими ступенями було менше. Але й серед них були доктори та магістри. Так, з 1875 р. на посаді професора і наставника працював М.Я. Аристов, перу якого належить більше 70 наукових публікацій. З 1882 р. професором російської історії працював магістр М.М. Бережков. Викладачами інституту були: професор Р.Ф.Брандт, ординарний професор А.С. Будилович, наставник, магістр Б.Ф. Бурзі, професор А.О. Брок, директор інституту з 1893 року Ф.Ф. Гельбке та інші. Улюбленцем студентів, одним з найпопулярніших лекторів був талановитий вчений, письменник М.Я. Гродт, автор 88 наукових праць. Інспектором інституту був професор А.В. Добіаш. Докторську ступінь мали ординарні професори С.М. Жданов, Г.Е. Зенгер. Понад двісті наукових публікацій мав ординарний професор, вчений-філолог В.В. Качановський.

Наведений перелік викладачів-науковців дає підстави стверджувати, що в інституті була сформована наукова педагогічна школа, вихованцями якої були викладачі гімназій: П.К. Абуладзе, Л.В. Автономов, П.А. Адамов, П.І. Барсов, Д.В. Барциковський, А.М. Володимиров, В.Б. Гончаров, В.І. Жирнов, Н.Ф. Карський та багато інших [8,120].

У Новоросійському університеті виникла складна проблема нестачі професорсько-викладацьких кадрів. На 1 січня 1904 року тут не вистачало 14 ординарних і 5 екстраординарних професорів. Залишались

незаміщеними кафедри: історії західноєвропейських літератур (з січня 1898 р.); римського права (з вересня 1898 р.); історії російського права (з жовтня 1899 р.); поліцейського права (з жовтня 1902 р.); цивільного права (з червня 1903 р.). Ця проблема гостро торкалася кафедр юридичного факультету. Як у Київському, так і в Новоросійському університетах деякі штатні викладачі не мали вищого ступеня доктора наук.

Серед викладачів Новоросійського університету виділявся А. І. Маркевич, який був “крупной научной силой, выдающимся профессором, редкой талантливости и духовной силы человеком»[12,1]. Дивовижна пам'ять, титанічна праця і любов до науки принесли йому авторитет і повагу серед колег і студентів. Жодний культурницький захід в Одесі не відбувався без нього: він виступав із вступним словом або з доповіддю, читав лекції і літературні твори. В університеті А.Маркевич викладав з 1890 по 1895 р. Він читав курс нової російської історії, а також, вперше в навчальній практиці прочитав курс історії Південної Росії. Пізніше, крім В.Антоновича, жоден професор не читав цей курс. Це свідчить про те, наскільки сміливим і важливим було тоді читання історії Південного краю, наскільки важливими і цінними були ті лекції.

Сучасники знали Маркевича як патріота України, ніколи й ніхто не називав його „українофілом”. „Он любил малорусскую нацию такой высокой гуманной любовью, которая делает только честь человеку. Это была любовь к народу, своему народу. В такой любви нельзя упрекнуть. Напротив, такая просвещенная любовь возвеличивает человека [13,6,8-9]. Вчений завжди не був байдужим до суспільних подій, поділяв опозиційні погляди і настрої студентства, постійно цікавився суспільно-політичними і культурними проблемами. В серпні 1895 р. на станції Волочиськ поліція затримала його при нелегальному перевезенні з-за кордону заборонених праць М. Драгоманова, П. Куліша, Ф. Лассаля та інших. Під час обшуку на квартирі вченого знайшли зошит, в якому він записував, кому і які книги

давав читати зі своєї бібліотеки. Там були зазначені твори О. Герцена, К. Маркса, Л. Фейєрбаха, Ф. Лассаля, М. Чернишевського [14, 2].

Порівнюючи штатні показники Новоросійського університету кінця XIX ст. і початку XX ст., необхідно відзначити, що кількість викладачів у цьому вузі поступово зростала. На 1 січня 1904 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету працювало 9 ординарних і 5 екстраординарних професорів, 4 лектори іноземних мов. На юридичному - 6 ординарних і 2 екстраординарних професори [7,9-11].

Уряд вживав заходи щодо заохочення професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, і, зокрема, гуманітарного профілю. Це підтверджується і чинною системою нагород викладачів орденами за відмінну службу у відомстві Міністерства народної освіти. Факт, що заслуговує на позитивну оцінку. Так, в 1905 р. в Київському університеті Св. Володимира було нагороджено орденами Російської імперії 32 викладачі. По вислужі років викладачам надавалися чини.

Російський уряд цінував викладачів, які наполегливо і сумлінно служили освітянській справі, про що свідчить практика зведення в чин, нагородження орденами. Це стимулювало викладачів до плідної діяльності, позитивно впливало на громадську думку. Необхідною умовою успішної наукової та викладацької діяльності були відрядження за кордон професорів, їх помічників та приват-доцентів. Крім того, поширеною була практика відряджень в межах Російської імперії.

Викладачам, які вдосконалювалися за кордоном надавалося місце на сторінках “Университетских известий” для звіту про результати відрядження.

У 1880 р. на сторінках цього видання звітував професор М.В. Володимирський-Буданов, який перебував рік у закордонному відрядженні.

Таким чином, досить високий рівень матеріального забезпечення, гарантії пенсій, ряд інших пільг створювали умови для плідної творчої

діяльності. Але разом з тим, влада пильно стежила, щоб викладацька діяльність не виходила за межі офіційної ідеології.

Так, в статуті прав духовних Академій було записано, що викладачі мають діяти виключно в православному дусі, в готовності служити церкві. Причому, особливо обумовлювалося, що всілякі відступи від цього правила не можуть бути терпимі.

Не допускалися відхилення від офіційної ідеології і серед університетських викладачів. Це особливо позначилося на діяльність гуманітаріїв, серед яких найбільше було “неугодных”, і відтак вони й ставали маловідомими.

У вузах створювались несприятливі умови для роботи ліберально налаштованих викладачів. Серед „опальних” викладачів у Новоросійському університеті виявились І. Мечніков, О. Посніков, В. Преображенський.

В „опалі” перебувала ціла низка вчених: доктор медицини Харківського університету І. Сицяно, професор Київського університету Ф. Міщенко. Останнього звинуватили в українофільстві і в 1884 р. звільнили як „неблагонадійного”.

У період реакції 80-х років професорів призначали за політичними переконаннями.

У листі до міністра І. Делянова (серпень 1884 р.) Ф. Міщенко відверто намагався довести, що „украинофильство, как таковое, не представляет собою не только противогосударственного, но и вообще политического движения”.

Згідно інструкції, викладачі представляли на засіданнях факультету програму з свого предмету, пояснювальну записку і список рекомендованої літератури. Зі змісту курсів виключались матеріали антидержавного спрямування.

Циркуляр 1848р. покладав на попечителів навчальних округів обов'язки суворого нагляду за змістом і методами викладання суспільних, філологічних та інших наук [9,42].

Порушення міністерських настанов та інструкцій часто призводили до звільнення з викладацьких посад. Кількість таких викладачів у кожному університеті на кінець XIX ст. постійно зростала. Та не дивлячись на хитке правове становище суспільствознавців, історичними й археологічними дослідженнями займались багато викладачів. Один лише перелік імен хто, працював на ниві історичної науки, може засвідчити, що в період розкладу феодально-кріпосницької системи і становлення капіталізму помітно зросла зацікавленість історичним минулим. Досить відомими істориками того часу стали: Д. Багалій, В. Іконніков, А. Андрієвський, В. Антонович та інші.

А більш „неблагонадійні” професори були практично ізольовані від вузів, забуті і про них мало хто згадував. Серед таких науковців - О. Лазаревський, І. Лашнюков, А. Маркевич, І. Новицький.

Гонінням був підданий і улюбленець студентів Харківського університету, професор історії російського права І.І. Дитятін. Він був людиною ліберально-демократичних поглядів, великим другом молоді, вченим-практиком. Мав репутацію „червоного” у реакційних професорів, які вишукували будь-який привід для компрометації його імені. За підтримку антидержавних настроїв університетської молоді Дитятіна у 1887 р. вигнали з університету [11,57,59].

Надзвичайно складною була морально-психологічна атмосфера у вузах України. Підозри, поліцейський нагляд, жорсткі норми і правила викладання, обов'язкове читання лекцій в „охранительном духе” не сприяли зростанню викладацьких кадрів і не давали можливості багатьом науковцям сповна розкрити свої таланти. Недотримання елементарних норм ведення дискусії на вчених Радах, образи, звинувачення підривали моральне й фізичне здоров'я багатьох діячів науки і освіти. Їм складно

було апробувати свої думки і погляди, наукові концепції і навіть наукові відкриття в пресі. Йдеться про тих, чиї погляди не співпадали з офіційними.

У ситуації, що склалася, особливо важко доводилося історикам, яким, з обов'язку, міністерство просвіти ставило в обов'язок пропаганду ідеології російського монархізму.

Професори І. Павловський, Л. Падалка, М. Плохинський та інші, які викладали не лише в університетах, а й в гімназіях, кадетських корпусах, Ніжинському історико-філологічному інституті, створювали свої праці завдяки великому ентузіазму, без жодних урядових асигнувань.

Професори-історики сприяли пробудженню у студентів зацікавленості до історії України, проводили велику роботу по збиранню і узагальненню фактів, систематизації й публікації архівних матеріалів, закладаючи тим самим основи української історіографії.

Узагальнений аналіз соціально-правового статусу викладачів – гуманітаріїв є необхідною, але недостатньою характеристикою умов організації процесу навчання, напрямів впливу професорів на формування самосвідомості студентів гуманітарного профілю, ролі університетів в утвердженні - як протидії русифікаторській політиці - української національної ідеї.

Глибокий аналіз змісту гуманітарної освіти з точки зору її орієнтації на реалізацію української національної ідеї зробив М.С. Грушевський. Він вказує, що наукове українознавство не має підтримки в державних просвітницьких закладах, зокрема в університетській науці. У програмі вищої школи, в університетське викладання українські галузі науки потрапляли “як рідкі та випадкові гості”, “Почнемо – зазначає Грушевський М.С., - з такої основної, з точки зору національного розвитку і руху, дисципліни як українська мова”. Автор статті “Вопрос об украинских кафедрах и нуждах науки”[2,6] дає глибокий аналіз стану викладання мовознавчих дисциплін. Він підкреслює, що мовознавство,

окрім мов класичних, поставлено в Росії взагалі погано, за винятком санскриту і порівняльного мовознавства. Навіть з російською мовою – одним з основних предметів університетської науки – і навіть у кращих університетах трапляється, що її не викладають протягом цілих років, оскільки кафедри очолюють професори, які спеціалізуються у галузі літератури. М.С. Грушевський говорить, що частіше читають окремі розділи мовознавства, а не систему російської мови, до якої входять: історія мови, діалектологія, новий курс граматики: фонетика, морфологія, синтаксис. В такій системі мова не викладається [3,7].

Курси з мовознавчих дисциплін вели професори, які читали й курси літератури. В той же час, мовознавство та історія чи теорія літератури – це цілком самостійні галузі знань, які вимагають від дослідників іншого методу, інтересів, навіть складу мислення.

М.С. Грушевський підкреслює, що за таких умов лише винятково обдаровані вчені або зовсім посередні професорські сили, які є пасивними передавачами чужих ідей, можуть з однаковим інтересом віддаватися як мовознавству так і літературі, почувати себе більш менш сильними в цих галузях і відводити їм однакове місце в своїх курсах.

Що до української мови, то вона в університетській практиці Росії є лише другорядною, випадковою частиною мовознавчих курсів. З боєм констатує М.С. Грушевський, що в університетах Росії викладається історія, історія літератури, мови: сербська, болгарська, чеська, і не викладають ні мови, ні літератури, ні права українського народу, найбільшого у слов'янській сім'ї після народу російського і найбільш пов'язаного з ним історичними умовами і сучасними стосунками. Таке становище видатний український мислитель вважає аномальним. Більш того, академічна наука в Росії нічого не робила для того, щоб внести в коло викладання дисципліни, присвячені українському народу. Питання про створення українських кафедр перебувало без будь-якого руху, і в той же

час предмети, які не є пріоритетними, чужими, екзотичними не залишалися без господаря, без відповідної кафедри [4,20].

Критична оцінка реалізації змісту гуманітарної університетської освіти М.С. Грушевським свідчить про глибоку суперечність, яка існувала між зафіксованим переліком навчальних дисциплін та забезпеченням їх викладання, враховуючи науковий рівень розробки навчальних курсів. Це з одного боку, а з іншого, не створювалися умови для формування національної самосвідомості студентів-гуманітаріїв в університетах України. „Українець, - пише Грушевський М.С., - який усвідомлює культурно-національні інтереси свого народу, має в принципі стояти за те, щоб в Університетах України всі курси української програми викладалися б українською мовою” [5,23].

Деканом юридичного факультету Харківського університету був проф. Н.А. Гредескул. В коло наукових інтересів професора входили питання, пов'язані з українською національною ідеєю. В статті " Великая Россия, как программа разрешения национального вопроса в России", автор зазначає, що найближчі "родичі" великоросів малороси (українці) і білоруси зазнали найбільшої "русифікації", ніж інші національності, що мешкають в Росії. Насамперед, вживання рідної мови було дуже обмеженим. Буквар українською чи білоруською був неможливим, Євангеліє в перекладі на ці мови переслідувалося як радикальна пропаганда. Вважалося, що національний рух в Україні вигаданий, штучний, дуже небезпечний для "єдності" загальноросійської культури.

Проти такої позиції російської влади, її представників, правої інтелігенції, була спрямована наукова, педагогічна, громадсько-просвітницька діяльність М.Ф.Сумцова, Д.І. Багалія, В.Б. Антоновича та угруповань інших професорів вищої гуманітарної школи.

Слід зазначити, що ці професори були в опозиції щодо офіційного викладання, виявляючи свою опозиційність в об'єктивному аналізі проблем

українознавства, а також впливаючи на свідомість студентів-гуманітаріїв викладанням відповідних розділів мовознавчих, літературознавчих, історичних курсів університетських навчальних дисциплін. Ця тенденція виявилася ще в останній чверті ХІХ століття, посилюючись після революційних подій 1905 року.

Проте, основний фон викладання визначався русифікаторською політикою в галузі вищої освіти, різними "маневрами" Міністерства освіти щодо забезпечення умов для русифікації викладання. Так, вивчення штатних формулярів викладачів факультетів та відділень гуманітарного профілю показало, що одним з "прийомів" було переведення професорів з території "великої" Росії на територію України. Це продуманий соціально-психологічний підхід. Він розрахований на те, що прибулі з Росії професори пропонували свої курси, розроблені на іншому матеріалі, не пов'язаному з Україною. По-друге, мовний бар'єр робив цю категорію професури стійкою опорою уряду в проведенні русифікаторської, державницької політики в гуманітарних вузах. Таким чином, проблема володіння українською мовою перетворювалася на політичну проблему, впливала на розшарування професури. Такі ж тенденції спостерігаються і в студентському середовищі, в якому чітко визначилися як прихильники українства, так і шовіністично налаштовані групи, які стояли на позиціях офіційної русифікаторської політики.

Подвижниками науки в Україні були саме викладачі вузів. Серед них - представники різних національностей: українці, росіяни, білоруси, поляки, євреї, німці та інші. Науково-педагогічна діяльність більшості з них – приклад самовідданого виконання професійного обов'язку.

Науково-педагогічний прогрес передбачав вільний, необмежений обмін думками і результатами пошуків, а міністерський і поліцейський контроль був на заваді цьому.

Отже, всупереч перешкодам і заборонам царських властей, які жорстко контролювали підбір і підготовку кадрів у вузах України, все ж

знаходились професори і викладачі, які мали мужність стояти на сторожі істини, давати об'єктивну оцінку суспільним подіям, пробуджувати національну свідомість студентської молоді.

Бібліографічні посилання.

1. Альбом к 100-летию Харьковского университета. – Х., 1905. – С.40
2. *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. – Спб. – 1907. – С. 6
3. *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. – Спб. – 1907. – С. 7
4. *Грушевський М.* Вопрос об украинских кафедрах и нужды науки. Сборник «Освобождение России и украинский вопрос». – Спб., 1907. – С. 20.
5. Там само. – С.23.
6. Доклады комиссии ИУСВ.- 1901. – С.86
7. Записки Императорского Новороссийского университета. – 1904. – Т.99. – С. 9-11.
8. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1875-1900. Нежин. – 1900. – . 120.
9. *Мальцева Л. Г.* Преподавание и изучение отечественной истории в университетах России в первой половине XIX века: Дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1987. – С. 42.
10. Сборник постановлений по МНП. – т.6. – Спб. Тип. В.Банаглова. – 1878. – С.602
11. *Сватиков С. Г.* Указ. соч. – С. 57, 59
12. *Синявски А. А.И.* Маркевич – историк Новороссийского края // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год первый. – Екатеринослав, 1904. – С.1

13. *Синявский А. А.И. Маркевич – историк Новороссийского края //* Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год первый. – Екатеринослав, 1904. – С. 6, 8-9.

14. ЦДА УРСР. – Ф.419, оп.1, д. 2066. – Л.2.